This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

DR
1725
.C98

A 802,221

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
TUEBOR · SOLEM
1817
LIBRARIES

Cvijić, J

Dr ЈОВАН ЦВИЈИЋ

АНЕКСИЈА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

И

СРПСКИ ПРОБЛЕМ

(СА ДВЕ КАРТЕ)

У БЕОГРАДУ
ДРЖАВНА ШТАМПАРИЈА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
1908

ЦЕНА 1·50 ДИН.

DR
1725
.C98

(-L.
+372310
3 ? 87

УВОД

Последњих деценија није било догађаја, који је изазвао толику узрујаност међу балканским народима и државама, а нарочито и на првом месту у српском народу, као анексија Босне и Херцеговине, коју је Аустро-Угарска самовласно извршила крајем септембра ове године. Тај чин убија веру у вредност међународних уговора, показује да су мале земље као Србија и Црна Гора, не само економски скоро загушене, него и политички необезбеђене; њиме се на еклатантан начин вређа принцип националности, јер се дефинитивно ставља под туђинску управу не периферијски већ централни и етнографски најјачи део српскога народа, који је већ подељен на седам које управа које држава. Даље је због анексије Босне и Херцеговине и ширим слојевима постао јасан тешки национално-политички положај српско-хрватскога народа, кога има око десет милиуна и рељефно се сагледао његов, иначе знатно заплетен, национални проблем. Напослетку је ухватило корена дубоко осећање да за српско-хрватски народ настају велики догађаји, који се можда могу само за неко време одложити.

Познато је како је тешко разумети осећања и тежње народа, који у многоме мора да друкчије осећа и мисли но уједињени културни на-

роди остале Европе. Друкчија су осећања и друкчија је логика код оних који пате но код оних који су срећени и који решавају. Више пута се развију љуте борбе само због тога што се појединци или народи не разумеју међу собом. Корисно је покушати споразум и са врло егоистичним и зато једностраним противником. Таква размишљања су ме навела да покушам изнети погледе народа, чији сам члан, на анексију Босне и Херцеговине, и да покушам представити национални проблем српско-хрватскога народа. Тежио сам да то учиним објективно, без националних предрасуда, али с оном оштрином и прецизношћу, која је за истинито обавештавање и споразумевање потребна [1]).

У првоме ћу одељку представити безизлазан и неутешан економски положај у који долазе Србија и Црна Гора после анексије; у другој глави је статистичка скица народа српскога језика и значај који за тај национални комплекс имају Босна и Херцеговина; у даљим одељцима се једно за другим представљају: дух и смисао досадашње аустроугарске управе у Босни и Херцеговини, гарантије или минимуми територије, који су потребни за живот и економски развитак Србије и Црне Горе и напослетку главне линије о проблему српско-хрватскога народа и веза између тога проблема и аустријске монархије.

[1]) Ова је расправа спремљена за страну публику, а српски се штампа врло мало измењена.

I

Географски и економски положај Србије

На једном врло важном и тешком географском положају формирала се у првим десетинама прошлога века нова мала политичка територија, вазал Турске, Кнежевина Србија. Она заузима средишни положај у северном делу Балканскога Полуострва, кроз који пролази најважнија комуникациона артерија Полуострва, моравско-вардарска линија, која везује средњу Европу с Турском, Малом Азијом, доцније и са Суецким Каналом. Земљиште Србије је нагнуто с Југа на Север, све веће реке теку у том правцу и њихове су долине отворене према Дунаву. Србија је дакле по географском положају више дунавска него балканска земља, затим је због централног положаја и моравске долине важна транзитна земља између средње и западне Европе и Ближег Истока.

И вазална Србија била је отворена према аустријској монархији и била је на њу трговински знатно упућена. Њене економске везе са Аустро-Угарском нису тада ни отежаване ни спречаване. Осим тога, Србија је, као део велике турске царевине, одржавала с осталим деловима њеним врло живе трговачке везе. Имала је дакле у свима правцима слободно економско и трго-

вачко кретање. Преко турске Босне и Херцеговине гонили су трговци рогату стоку и жита и за Јадранско Приморје, нарочито за Дубровник. Од комуникација, којима је Србија излазила на Јадранско Море, особиту је улогу имао стари трговачки друм, који од Мокре Горе води преко Фоче и Билећа и који је на приложеној карти обележен. Њиме се са стоком од границе Србије на Мокрој Гори за четири — пет дана могло стићи у Јадранско Приморје.

Од Берлинског Конгреса положај Србије, и ако је постала самостална краљевина, у неколико и због тога што је постала самостална и означени центар и кристализациона тачка српског народа, постаје несрављено тежи. Од овога фаталнога конгреса за српски народ положај Србије је такав да Аустро-Угарска има могућности да спречи или да одузме Србији услове за прави економски и културни развитак, и да, не присвајајући формално територију Србије, направи од ње свога економског и политичког вазала. На Берлинском Конгресу је дакле географски и економски положај Србије на њену штету знатно измењен.

Као политичко-територијални резултат овога конгреса јављају се ове идеје и ова факта: пазило се само на интересе великих сила; мале балканске државе само су кроз те интересе и преко оних великих сила, које су за њихову територију најјаче заинтересоване, мање или више територијално добијале. Даље, спречено је да у северном делу Балканскога Полуострва постане непрекидан низ словенских државица тиме што је дат мандат Аустро-Угарској да окупира Босну и Херцеговину. Тако постаје једна велика сила, најпре привремено, сада, после анексије и стално, балканска држава.

Под утицајем тих идеја, и због последње територијалне промене, Србија и Црна Гора су територијално онакажене и економски везане. Ниједна није добила ни онолико територије колико су њихове војске освојиле и држале пре Берлинскога Конгреса. Не само да је спречено да се ове две државице територијално саставе, већ је формирана између њих узана политичка територија, која је добила име Новопазарски Санџак, и, ради веће сигурности да се Србија и Црна Гора не саставе, у њега су ушли, поред турске управе и војске, аустријски гарнизони. Србија је добила неприродне и географске и етнографске и политичке границе и не само да није добила излаза на Јадранско Море, до чијих се обала простире једноставан српски народ, већ није била господар ниједнога свог експортног правца. Док је до Берлинског Уговора имала Аустро-Угарску као граничну државу само дуж северне границе, од окупације Босне и Херцеговине добила ју је и на Западу. Западну границу Србије је Аустро-Угарска одмах после Берлинског Конгреса из политичких разлога скоро херметички затворила. Србија је изгубила и стари трговачки пут од Мокре Горе преко Фоче за Дубровник и тиме онај, раније слободан излаз на Јадранско Море. Све границе Србије и све комуникације, којима би она могла стајати у економској и трговачкој вези са средњом и западном Европом постале су затворене Аустро-Угарском. Србији би осим ових граница остала само још два, истина јако заобилазна, правца, којима би у случају велике нужде могла ступити у економске и трговачке везе с оним светом, који троши њене земљорадничке и сточарске продукте. Ти су експортни правци: један низ Дунав за пристаништа Црнога Мора, а други од Врања преко Солуна за медитеран-

ске, нарочито италијанске пијаце. Али на првом, важнијем експортном правцу наилази се на високе таксе за пролаз лађа кроз Ђердап, које опет потичу од Берлинског Уговора, а на другом су још веће, скоро несавладљиве тешкоће. И једне и друге ћу доцније детаљно изложити. Постигло се дакле да је Србија после Берлинског Конгреса била економски потпуно затворена и могла је имати само онолико економске и политичке самосталности колико би се допадало њеном највећем суседу, дуалистичкој монархији, под којом је највећи део српскога народа и која је стално политички противник Србије. У Европи нема државе која би имала тако рђав економски положај обележених особина као што га је Србија добила на Берлинском Конгресу. После овога конгреса Србија је дакле била скоро *опкољена земља*, а ми смо постали *ухапшен народ*.

Изнемогла од два рата, које је пред Берлинским Конгресом водила с Турском, поражена резултатима овога конгреса и под утицајем за њу неповољних општих политичких прилика, такозвана независна Краљевина Србија потпала је после Берлинског Конгреса под економски а затим и политички утицај Аустро-Угарске, постала је готово њен вазал. Закључен је с Аустро-Угарском повољан трговински уговор, који је изгледао као прва етапа за царински савез, и цео економски живот Србије чврсто се везао за дуалистичку монархију; експорт је бар привидно био поглавито према Пешти и Бечу упућен, у ствари је већи део његов само пролазио кроз Аустро-Угарску и кретао се према Анверсу, Ротердаму и немачким пристаништима. Закључена је била с Аустро-Угарском и војна конвенција, по којој се Србија одрекла

сваког рада и сваке везе са Босном и Херцеговином. Цео политички живот Србије стајао је под скоро искључним утицајем Аустро-Угарске; шта више она је изазивала и многе од унутрашњих политичких догађаја. О овоме је стању француска публика потпуно обавештена одличном расправом *René Pinon-a* под насловом Le conflit austro-serbe, и ја зато на њу упућујем[1]). Изгледало је да је остварена идеја оних великих сила, које су на Берлинском Конгресу биле најмоћније и држале да ће Србија постати само економско-политички вазал Аустро-Угарске, а Бугарска Русије.

Под тим утицајем Србија је била све до последњих 10—12 година. Скоро цео народ у Србији био је најодлучније противан новом економском и политичком вазалству и, не увиђајући и тежак географски и економски положај Србије после Берлинскога Конгреса, сводио је све те догађаје само на династију и сматрао их једино као потребу династије и династичне политике. У Србији се с муком владало, дешавали су се тешки унутрашњи догађаји. Поред тога појединци и партије, немајући довољно моралне и социјалне дисциплине која долази с културом, хтели су да се потпуно наиграју аутократских и демократских догми и сујета. *Наша земља даје класичан пример како рђав географски и економски положај може да изазове и унутрашњу анархију.* Ипак има једна добит, коју је Србија имала првих година после Берлинског Конгреса: имајући повољан трговински уговор с Аустро-Угарском и, утврдивши поменути политички однос с овом монархијом, она је била као у некој политичкој заветрини и ипак је културно и привредно напредовала; у овом времену је створен знатан број важних културних тековина.

[1]) René Pinon. L'Europe et l'empire ottoman. Paris. 1908. p. 397-444.

Пристигле су нове генерације, остало је појединаца који нису били морално сломљени ранијим догађајима, јавиле су се нове енергије а у исто време настају и одлучни први кораци за еманципацијом од Аустро-Угарске. То је нарочито ојачало последњих 4—5 година, а донекле је у вези и с увођењем правога конституционализма наместо дотадашњег личног режима. Док пре 10—12 година Аустро-Угарска није скоро никад правила сметње српском извозу и није затварала северну границу Србије, једина економска врата Србије после Берлинског Конгреса, она је од пре 10—12 година почела да забрањује извоз свиња и рогате стоке. Као повод се наводе сточне болести, које се учестано одонда јављају откад почињу тежње за еманципацијом од Аустро-Угарске. Али није само тиме Аустро-Угарска направила још дубљим антагонизам који је између ње и Србије већ постојао. Изгледа да клерикална дуалистичка монархија има неку нарочиту способност да се с великом вештином идентификује са сваком непопуларном струјом. Одавно омрзнута од популарних група у Србији, она је била непријатељски расположена и према српском конституционализму.

Да би се ослободила од економске и политичке зависности, Србија учини горостасан напор и, противно свој тежини и безизлазности географског положаја, уђе у економски и царински рат с Аустро-Угарском, који је трајао две и по године. И тек у августу ове године закључен је истина трговински уговор између Србије и Аустро-Угарске, али тако мале вредности да се економски рат и даље латентно наставља. За време царинског рата се показало да су експорту Србије и низ Дунав и према Солуну стављене насу-

прот знатне сметње, које потичу из Берлинског Уговора.

Србија извози три главне врсте продуката: сирово и суво воће (нарочито суве шљиве), жита и стоку (нарочито рогату стоку и свиње), у новије време и доста живине.

После објаве царинског рата суве шљиве и жита могли су бити упућени поглавито низ Дунав у Браилу и Галац, одакле су кроз Црно Море, Боспор и Дарданеле даље разношени. Тај експорт је наишао на поменуте високе таксе на Ђердапу. По Берлинском Уговору Аустрија је добила право на регулисање Ђердапа и она је то право пренела на Угарску по цену унутрашњих компензација, у којима су, као што је познато, те земље неисцрпне. Угарска је регулисање Ђердапа рђаво извела, а затим је увела високе таксе за пролаз лађа кроз Ђердап, по којима је свима осталим државама знатно отежана пловидба на доњем Дунаву. О првом, чисто техничком, питању не могу се дуже бавити. Досадашњом праксом је довољно утврђено да је регулисањем Ђердапа пловидба врло мало добила; мала добит је поглавито у томе што се пловидба може да врши већи број дана у години него пре регулисања. Још неповољније суде о тој регулацији технички стручњаци [1]). За пролаз бродова рђаво регулисаним Ђердапом од Молдаве до Турне Северина,

---

[1]) C. V. Suppan, у делу „Wasserstrassen und Binnenschiffahrt“, 1902, Berlin. на стр. 94. каже о пролазу кроз тај део Дунава: „Die Schiffahrt ist derzeit ebenso schwierig, als vor der Regulirung und nur mit Beihilfe von Lotsen und unter Anwendung eines strengen Signaldienstes möglich. Besondere Umsicht erfordert die Durchfahrt des quer zur Strömung liegenden Juczkanales“.

За пролаз кроз канал на Ђердапу, пише исти писац на стр. 95.

„Nur die grössten Zugdampfer können bei Anspannung ihrer Maschinenstärke auf 1000 KP einen 650 Tonnenschleppe mit 1,60 m.

на дужини од 104 km., плаћа се таксе само за право пролаза 20 хелера од тоне и километра без употребе реморкера, а кад се они употребе још 2,5 хелера на тону и километар. Осим те таксе за запремину, па била лађа натоварена или не, плаћа се на сваких 100 килограма робе, која се на броду налази по 18 хелера. Уз то добијају пилоти или лоцови по 20 круна за 24 сата. Према томе лађа натоварена робом на пример од 600 тона плаћа само такса за пролаз Ђердапом 1220 круна; ако употреби реморкер иста ће лађа платити још 240 круна. Међутим се за пренос робе плаћа само 0,34 до 1,30 хелера од тоне и километра. Значи дакле да је такса за пролаз у Ђердапу 2—7 пута скупља него што је подвозна цена. На те огромне таксе наишао је експорт жита и сувих шљива из Србије за време царинског рата, и српски произвођачи и трговци морали су имати знатних губитака.

Још је много теже ишло с извозом живе стоке. Пошто је била затворена сва граница

Tiefgang und 450 t. Ladung in annähernd 1 Stunde bergwärts durch den Kanal schleppen. Zur Aufschleppung eines auf 1,80 m. getauchten 820 Tonnenschleppes mit 666 Nutzlast waren zwei Zugdampfer mit zusammen 1600 KP und 67 Minuten Fahrzeit notwendig. Zum Zuge einer Tonne Nutzlast müssen somit rund 2,30 KP aufgewendet werden".

„Zur Bewältigung der *aussergewönlich starken Strömung in Eisernen Thor-Kanal* müsste deshalb als Nothbehelf ein künstlicher Schiffszug eingerichtet werden, welcher den der Schiffahrt ursprünglich in Aussicht gestellten Vortheil eines offenen Kanales, die unbehinderte Schiffahrt, aufhebt. Es ist sehr zu bedauern, dass allen diesen vielseitig vorausgesehenen Schwierigkeiten nicht durch Schaffung einer Schleusenanlage begegnet wurde. Bei der Untersuchung der durch den Kanal geschaffenen Wasserabflussverhältnisse hat sich übrigens ergeben dass daselbst durch Einbau von Schleusen (пројект Лутеров), die gleichzeitig als Stauwerke für eine Turbinenanlage zu dienen häten, etwa 20.000 Pferdekräfte gewonnen und in elektrische Energie umgesetzt werden könnten".

према Аустро-Угарској, онај стари друм преко Фоче и Билећа много раније, одмах после Берлинскога Конгреса, стока се морала преносити једино железницом до Солуна, а одатле лађама за Египат, Малту и нарочито за италијанске трговe, где је стизала после 18—20 дана. Уз то је још железница од српске границе до Солуна, кроз турску територију, у рукама аустријских капиталиста и с аустријском администрацијом, и транспортне таксе су врло скупе. Напослетку, српски извоз је том линијом само донде могућан, док смо с Турском у пријатељским односима. Овим путем се могла извозити само рогата стока. Пренос једнога говечета из Србије до Ђенове кошта са свима трошковима 55—60 динара. За прераду свињетине у консерве постојале су кланице, нарочито модерно, по американском начину, уређена кланица код Београда и консерве су у разним правцима извожене, нарочито у Француску.

Напослетку је било знатних тешкоћа и за извоз свежег воћа, и оно се у почетку царинског рата морало врло јевтино продавати.

Србија је дакле одредбама и конзеквенцијама Берлинског Уговора економски затворена као у мишоловци и предата на милост и немилост дуалистичкој монархији. Анексијом Босне и Херцеговине такав се положај Србије дефинитивно фиксира.

Последњим чиновима Аустро-Угарске и Бугарске до краја је уништен онај привремени ред и она лабилна равнотежа, који су створени Берлинским Уговором и на њихово место се мора установити нов територијални и економски ред у овом крају Европе. На Берлинском Конгресу је Србији наметнут описани убитачан географски и економски положај и Србија мора најпре, и с правом, тражити да се при утврђивању новог реда

тај положај у том смислу измени што ће се осигурати бар минимум услова, који су јој за живот и развијање потребни. Ови би се у томе састојали што би Србија добила извесну територијалну зону у области српскога народа, којом би излазила на Јадранско Море. О тој гарантији за живот Србије говори се опширније у IV глави. Без те територијалне зоне Србија се не може економски развијати и напредовати.

Поред економске постоји и политичка опасност за Србију. Њена мала политичка територија остаје само за неко време да врши улогу тампона између Аустро-Угарске и ојачале независне краљевине Бугарске, која је двапут већа од Србије. Таква економски угушена политичка територија не може се дуго као самостална одржати. Једном започела и дефинитивно уведена на Балканско Полуострво, Аустро-Угарска ће наставити завојевачку политику према Југу. Она не може трпети на својој јужној граници малу Србију, која јој је већ својом егзистенцијом противна, која мора изазивати наде српско-хрватскога народа за националном самосталношћу и, хтела или не хтела, чинити стално несигурним положај Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. О томе су начисто империјалистички расположени династично-војнички кругови Аустро-Угарске; у аустријским војничким часописима вођене су пре неколико година дискусије о правцу продирања даље према Југу и утврђено је да пут не води кроз узан, између Србије и Црне Горе уметнут Новопазарски Санџак, који је и због терена за веће војне експедиције једва проходан, већ преко Србије, моравском долином.

Није много мања опасност за Србију ни од Бугарске, нарочито ако непријатељску акцију према Србији започне у споразуму с Аустро-

Угарском. Обавештеним круговима је познато да се Бугарска последње 2—3 године стално непријатељски понашала према Србији, да је у два маха тражила ма. каквих повода за објаву рата Србији и да је у томе била спречена само интервенцијом неких великих сила. Погрешно је на Балканском Полуострву остављати да једна мала држава буде двапут већа од свога суседа. Мира ће бити само онда ако се строго пази на територијалну равнотежу ових малих држава.

II

Значај Босне и Херцеговине за српски народ

При утврђивању граница Србије и Црне Горе на Берлинском Конгресу није се дакле пазило ни на територијалну равнотежу ни на минимум територије, који је потребан за живот двеју српских државица, на моменте о којима иначе ипак и најформалистичнија дипломатија води рачуна. Исто су тако сасвим занемарена национална равнотежа и велика национална права, природна права једнога народа. Ја при овоме не мислим на потпуно извођење принципа националности и па тачно национално омеђавање држава. Таква метода, изведена на једном конгресу и за извесне крајеве, могла би можда да изазове друга национална питања и познате противности у Европи, које се тичу периферијских области и периферијских делова појединих народа. Али као *неоспоран минимум* принципа националности мора вредити то да се не сме дати туђину, страној држави, централна област и језгро једнога народа, јер то значе Босна и Херцеговина за српски народ. Оне дакле нису за Србију и српски народ оно што су Елзас и Лотрингија за Французе или Трента и Трст за Италијане или алпијске аустријске области за Немачку, већ оно што је област Москве за Ру-

сију и што су најчвршћи делови Немачке и Француске за ова два народа, они дакле делови који су најбољи представници немачке и француске расе. Не сјединити Босну и Херцеговину са Србијом и Црном Гором или им не дати аутономну управу, већ их предати Аустро-Угарској, то значи створити лабилну равнотежу, паклено стање, које не да мира ни завојевачу ни националном претенденту и против кога су у сталној узбуни све живе силе једнога народа. Такве комбинације су највећа интернационална бесмислица; оне не само не осигуравају мир, већ су легло сталних немира и опасности за мир, нарочито намештено буре пуно барута поред велике ватре, која га са свих страна лиже.

И ако је опште познато да су Босна и Херцеговина области чисто српске расе, ја ћу у кратко представити њихов положај и значај за српски народ.

Србија и Црна Гора су мале области кристализације, у којима није скупљена ни једна трећина народа српскога језика. Око њих је исти народ, чије је распрострањење представљено на приложеној етнографској скици.

У таблици, која ниже долази, израчунато је целокупно становништво српскога језика. За основу израчунавања узети су последњи пописи становништва, па је према процентуалном прираштају изнађен број становништва за 1908 годину. У областима под Турском, Старој Србији (с Новопазарским Санџаком) и северном делу Македоније, нема тачних пописа. Број српскога становништва утврђен је на овај начин. Од 1900—1906 године скупљани су у Географском Заводу Београдског Универзитета поуздани податци, које су слали српски свештеници и учитељи из тих крајева. Број Срба, утврђен на основу њих, не-

сумњиво је за сад најтачнији, али ипак може бити нетачан за 20—30.000. За скопску област је изнађен број становништва истом методом по податцима за 1905 годину, али сам се служио и публикованим податцима К'нчова, који су скупљани пре 1900 године. За области у Турској није израчунавато данашње стање становништва, јер је прираштај непознат. Немамо ни приближно тачних података за становништво српскога језика у скадарском крају. На основу ранијих података од Бијанконија од 1885 године, које је и Јустус Пертесов Географски Завод у Готи употребио, било је у том крају 70.000 Срба; полазећи од овог броја израчунао је познати чешки етнограф Lubor Niederle да у скадарској области с Плавом и Гусињем има око 100.000 Срба; изгледа ми да је тај број, као и Бијанконијев, врло велики, и зато га не уносим у ову таблицу[1]).

---

[1]) Ово су главне, махом званичне публикације, из којих су узети бројни подаци за ову и следеће главе:

Статистички Годишњак Краљевине Србије. (Annuaire statistique du Royaume de Serbie. IX. 1906. Belgrade).

Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina von 12. April 1895. Sarajevo. 1896.

Politische- und Gerichts-Eintheilung und Wohnorts-Repetitorium der Königreiche Kroatien und Slavonien nach dem Stande 1. April 1903. Zagreb. 1903.

Magyar statistikai közlemények új sorozat I. kötet (1902).

A. Supan. Die Bevölkerung der Erde. Europa. Ergänzungsheft zu Petermann's Geogr. Mitt. Nr. 130. Gotha Justus Perthes 1899.

Три царска меморандума о српско-православним приликама у Босни и Херцеговини. Нови Сад. 1902. с. 160.

Цариградска споменица, молба српско-православног свештенства цариградској васељенској патријаршији. Нови Сад. 1902. с. 138.

Преписка између народних вођа и српско-православних митрополита. Нови Сад. 1901. с. 277.

Извештај о управи Босне и Херцеговине 1906. Издало ц. и к. заједничко министарство финансија. Загреб. 1906. с. 609.

Становништво српскога језика

израчунато за 1908 год.

Србија	2,750.000
Црна Гора око	260.000
Босна и Херцеговина	1,799.200
Мађарска (Банат, Бачка, Барања с Ријеком)	679.000
Хрватска и Славонија	2,270.000
Далмацијa	623.000
Истра	155.000
Стара Србија (поглавито по подацима од 1900—1906 год.)	
1) *Новопазарски Санџак, Косово и Метохија* до Шар-планине око	450.000
Скопска област (казе: скопска, тетовска, кумановска, прешевска, кратовска, кривопаланачка, кочанска, пехчевска, штипска и радовишка)	280.000
2) ***Македонија*** (у којој има око 1,000.000 Македонских Словена, од којих се евентуално могу у Србе урачунати најмање:)	300.000
Свега . .	9,656.200 [1]).

Од овога броја чине католици 2,915.600

Ради поређења ево и таблице броја појединих словенских народа по Флоринском: [2])

[1]) По поузданим подацима које је употребио Л. Нидерле, Србо-Хрвата има у Америци и осталом свету 250.000. Ако се и они и онај непоуздан број Срба у скадарској области додаду горњем броју онда данас има око 10,000.000 Србо-Хрвата.

[2]) Проф. Т. Д. Флорінскій: Славянское племя. Статистическо-етнографическій обзоръ современнаго славянства. Кіевъ. 1907.

Руса има данас	102,840.000
Пољака	19,200.000
Србо-Хрвата (по горњем срачунавању)	9,656.200
Словенаца (који припадају Југословенима и врло се мало од Србо-Хрвата разликују)	1,475.000
Чеха	7,237.000
Бугара	5,440.000
Словака	2,671.000

Народа српскога језика има око десет милиуна. Он по броју долази на треће место међу Словенима, одмах после Руса и Пољака. Од немачке границе до Цариграда нема већег народа од српског. Већи је дакле од Чеха, Мађара, Бугара и Грка. Годишњи прираштај српскога народа износи око 100.000; исти је или већи од околних народа, а спада међу народе који највише прираштају. У том великом комплексу или етнографској области српскога народа Босна и Херцеговина имају централни положај.

Сва та народна маса од десет милиуна говори једним језиком који је толико једноставан, као ретко који у Европи. Од Истре па дубоко у Македонију могу се сељаци међу собом споразумевати. Осим тога је славистима и зналцима језика познато, да на Балканском Полуострву нема народнога језика који је толико формиран и усавршен за литературу и науку као што је српски језик. Први књижевни споменик српскога језика постао је у Босни 1189 године, познато писмо бана Кулина. Најлепше народне умотворине постале су на земљишту Херцеговине и Босне. Језик Херцеговине узео је оснивалац српскога књижевног језика и новије српске литературе, *Вук Караџић*, за књижевни језик српскога народа.

Тај исти језик усвојен је за књижевни језик католика или Хрвата још у првој половини 19 века. Многи најзаслужнији људи српскога народа пореклом су из Босне и Херцеговине. Неколико од данашњих најбољих српских књижевника, чији су списи распрострањени и цењени по целоме српском народу, Херцеговци су и Босанци. Свако научно предузеће у Београду налази најживљих сарадника у Босни и Херцеговини. О целини српскога народа и његовим националним тежњама има иста схватања сва српска журналистика, а готово предњачи српска журналистика Босне и Херцеговине. Поред свих препрека, које се стално стављају, литерарне и научне везе између Београда с једне и Мостара, Сарајева и Бањалуке с друге стране остале су живе и интимне.

Али народ обележеног простора није везан само истим језиком и литературом. На већем делу те географске просторије постоји српско национално осећање и мишљење, које је у широким народним слојевима тако јако као ни код једнога балканског народа осим Грка. И интелигенција је не само престала да се денационализира (мађаризира, талијанизира) већ је постала махом врло активна и народни вођ. Даље, по заједничким историјским традицијама јасно се осећа да су народ и виши народни живот састављени не само од живих личности него и од мртвих и од догађаја прошлости. И ако има регионалних разлика, исте су основне психичке особине народа целе обележене области, оне стваралачке особине народнога духа, које се у свему показују: почевши од мотива у орнаментици и од начина на који се зграде и алатљике граде па до погледа на живот, до оне суме осећања, празноверица и маштања, којима народ даје себи рачуна о свету и животу. И у овоме погледу народ

Босне и Херцеговине представља један од етнографски најсвежијих и најјачих делова српскога народа и чини нераздвојну целину с народом западне Србије, Новопазарског Санџака и Црне Горе, који најбоље представља особине српске расе. Кад се из црногорских Брда пређе у Херцеговину не опажа се у народу никаква, апсолутно никаква разлика. Исто је тако, кад се из пограничних крајева Србије пређе у Босну или у Новопазарски Санџак. Скоро цело становништво западне Србије пореклом је из Херцеговине, Босне и Новопазарског Санџака.

И ако је подељен између седам администрација и ма да су комуникационе везе ретко такве да народ лако доводе у ближи додир, ипак је у новије време у појединим покрајинама и областима спонтано заснован економски рад, који је обухватио знатан део народа обележене просторије. То су земљорадничке задруге, организације занатлија и привредника и новчани заводи, који су стварани по угледу на сличне заводе у Србији и на српску економску организацију у Загребу. Тај економски рад у Босни и Херцеговини нарочито се развио међу православним становништвом, које је, као што је опште познато и као што су и данашњи управници Босне у више прилика признавали, најинтелигентније и најпредузимљивије. Трговина не само Босне и Херцеговине већ и суседних области, па и западне Србије поглавито је у рукама Херцеговаца. Нигде није оданост и пожртвовање за културне и просветне интересе српскога народа тако развијена као у Херцеговини и Босни. Шта више Босанци и Херцеговци су у знатном броју учествовали у свима ратовима, које је Србија у 19 веку водила ради свог ослобођења и ослобођења суседних области. Они су још у турско време, пре окупације, дигли велики број

својих цркава, школа и основали друге просветне и културне установе, и тај су рад и после окупације наставили; и сад издржавају своје школе и учитеље и чине велика завештања на економске и просветне циљеве. Имају и своју просветну организацију, која располаже знатним средствима за школовање даровитих, млађих људи на универзитетима.

На целој територији српскога народа започео је дакле интензиван рад на културном јединству, који је независан од земаљских управа и махом против њихове воље, нарочито у Босни и Херцеговини. Народ ових двеју области је не само етнографски свеж и једар, већ знатно учествује и у раду на културном јединству српскога народа. То је дакле централни и један од најдрагоценијих делова српскога народа, срце српскога народа.

Идући из Србије према Западу најпре се у централној Босни наилази на католичко становништво српскога језика. Граница између једноставног православног и мешовитог православно-католичког становништва иде у главноме развођем између река Дрине и Босне; та граница је на приложеној етнографској карти обележена црвеном линијом. Католичко становништво Босне и Херцеговине се до окупације осећало као целина с православним. Измешано с православним, које преоблађује, оно лежи у средини између Хрватске, у којој већину чини католичко становништво, и Србије с источном Босном и Херцеговином, где су искључно православни. Из тих делова Босне може се дакле знатно утицати да се изравнају разлике створене различним историјским развитком између западних и источних земаља истога народа и да се оне још чвршће споје, но што је сад случај, у једну

културну целину. Ово тим пре и лакше што су већина Хрвата и Срба и у Хрватској показали да су не само осетили потребу да се узајамно сносе и трпе, већ и способност и увиђавност да заједнички раде. Дух и смисао аустријске окупационе управе био је томе сасвим противан: растављао је и удаљавао ове народне делове као што ће се видети из идуће главе.

Из изложеног је јасно да су Босна и Херцеговина по вредности народа, по његовом централном положају у етнографској маси српскохрватскога народа и по згодној мешавини православних и католика кључ српскога проблема. Без њих не може бити веће српске државе. Оне су најважнија област и за решавање српскохрватскога и тиме југословенскога питања.

III

Дух и смисао аустроугарске управе у Босни

Аустро-Угарска је држава једне славне и мудре династије. Њена територијална политика је исто тако поглавито политика династије. Онога часа кад изгуби суверенство над једном облашћу, она одмах упорно, жилаво тражи да прошири свој суверенитет над ма којом другом облашћу, где је моментано најлакше, где је најмањи отпор. То није политика једнога великог државног организма, који, пун снаге и живота, мора да тежи за територијалном експанзијом и смишљено заузима ону област, која му збиља треба. Не, аустријска територијална политика је нелогична, по главној особини средњевековна.

Из таквих мотива, а стицајем особитих прилика, она је на Берлинском Конгресу добила право да окупира Босну и Херцеговину. Не би га могла добити без крепке помоћи, коју су јој указале Немачка и Енглеска, нарочито прва, за коју је окупација Босне изгледала снажење немачких тежња и немачке политике. Завојевање ових српских земаља није била потреба широких народних слојева Аустро-Угарске; нису га желели ни поједини економски слојеви, ни индустријски и трговачки. То је желела само династија и дворско-војничка струја. Што је

после свршеног чина дала на то пристанак незнатна већина парламента, то не може изненадити оне, који знају малу вредност овога органа у Аустро-Угарској, нарочито за спољна питања; напротив, познаваоце аустријских прилика је изненадило што то није једногласно примљено, и то је управо било симптоматично.

Разумљиво је што таква нелогична и неприродна политика завојевања није могла да испуни скоро ниједно обећање, које је на Берлинском Конгресу износила као разлог за окупацију. Најглавнији је разлог био тај што Далмацији треба копнено залеђе—Hinterland, с којим би се комуникацијама везала. Како су велике силе мало узимале у обзир тежње народа Босне и Херцеговине, ово је за њих могло бити разлог. Али то обећање Аустро-Угарска није испунила. Она за 30 година није успела да бар једном железницом веже окупиране земље с Далмацијом; ове су земље остале стране једна другој као што су биле и пре окупације, шта више местимице су због извесних политичких момената постале још отуђеније. Осим тога, не само до Берлинског Конгреса, него и до данас Далмација је остала једна од земаља које су културно најназадније, и то признају сами Аустријанци у парламенту, у журналистици, у брошурама; назаднија је од свих балканских земаља које су тек после Берлинског Конгреса постале слободне. Даљи разлози за окупацију били су ови: Аустро-Угарска може, као држава великих средстава, да реши аграрно питање и може да унесе мир и ред међу народ разних вера, међу хришћане и мухамеданце, који се међусобно боре. И, док су Србија и Бугарска, у којима је било истих аграрних прилика, потпуно решиле аграрно питање, и то одмах после Берлинског Конгреса, једина га

Аустро-Угарска није решила. Не само да није унела ред и мир међу српски народ разних вера и конфесија, већ је те противности, нарочито између православних и мухамеданаца с једне а католика с друге стране, само заоштрила.

Као што није могла извршити горње задатке, тако није могла ни иначе унети праву културу и мир у Босну и Херцеговину. Аустро-Угарска монархија носи собом поглавито известан, специфично аустријски дух управе и клерикално-католичке тежње. То је оно што се нарочито осећа у њеном спољном раду на Балкану, нарочито у окупираним земљама.

Под аустријским духом управе разумем познату суву аустријску администрацију, затим строг полицијски ред. То је најпотпунији режим туторисања, до виртуозности изведен у Босни и Херцеговини, може бити последњи пример старе *полицијске државе* (Polizeistaat). Власт је све регулисала, све наређује, у свашта се меша, колико год може убија сваку личну иницијативу. Познати аустријски Beamter-и (који су врло љубазни и услужни према странцима, тако да ми је жао што о њима иначе морам дати ову мало похвалну оцену) сматрају Босанце и Херцеговце као дивљаке, гледају на њих с велике висине (von oben herab) и мисле да су дошли да их усреће на свој начин и према својим шемама. Нема сумње да они уносе известан полицијски ред и оне културне новине које одговарају малим људским потребама. Али аустријска администрација није умела, и она то не може, да сазна права осећања и логику овога народа, који јој је сасвим стран; у појединим његовим деловима има различног осећања и мишљења и због разних вера и конфесија. Осим нешто мало Босанаца и Херцеговаца, који су постали Beamter-и, скоро нико,

у правом смислу, не разуме ни народни језик, пун слика, које сељаци често употребљавају да прикрију дубоке разлике у схватању између себе и аустријске администрације, да је исмеју и да маркирају непријатељство. Већина из централне сарајевске управе, који мисле да знају народни језик, говоре неким једва разумљивим жаргоном српскога језика, тако да је лакше с њима се немачки споразумети или мешати много немачких речи да би се човек с њима споразумео. Оваква управа, која туторише и озго декретира, није ни могла почети рад оздо, од народа и да га тако навикне да се сам диже. Нити су они разумели народ, нити народ њих. То потпуно неразумевање и неспоразумевање узрок је многим комичним сценама, које изазивају омирски смех у Босни и Херцеговини. Неки од босанско-херцеговачких књижевника постали су врло популарни представљањем те дисонанције између народа и администрације, нарочито даровити Кочић, који је због тога и сада у затвору.

Та туторска управа неповерљива је према народу, сумња у свакога, стално шпијунира и има мêстâ, срећом ретких, где се скоро трећина становништва бави шпијунажом; располаже целим системом малих средстава, којима застрашава, притискује, боцка, убија сваки слободан покрет и често доводи до очајања појединце и поједине групе становништва. Као права завојевачка управа, која је дошла по команди, по мандату Европе, не по некој потреби, она се не брине да дигне народ на виши духовни ниво, и да га тако себи приближи и за себе задобије. И зато народ сматра ту управу за непријатеља и махом је дубоко мрзи. Аустријска туторска управа уме неком врстом артистичке финесе да однегује дубоку мржњу код својих поданика. Та мржња је толико јака да је

они преносе и на становништво слободних балканских држава, где је она свакојако мање развијена, јер ово становништво није на себи осетило тежак режим полицијске државе; осећа само остале незгоде, које се јављају у односима између њихових држава и Аустро-Угарске, а то је ипак мање тешко. Због таквога народног расположења нема ни у једној области земљине кугле релативно толико жандармерије и војске, које чувају народ, и тако много разноврсних утврђења којима се народ застрашава, као у Босни и Херцеговини. Један енглески политичар који је пре три године пропутовао Босном и Херцеговином саопштио ми је ово поучно упоређење: Аустро-Угарска је употребила скоро мало мање војничких средстава да држи у покорности народ Босне и Херцеговине од 1,5 милиун, него Енглеска у Индији, где има скоро 300 милиуна становника.

Поред опште неповерљивости аустроугарска управа Босне и Херцеговине одликује се католичко-клерикалним духом и тежњама: незнатне распре и клице верске нетрпљивости негује, развија и експлоатише да би створила непријатељства између конфесија и могла употребити једне против других. Због апсолутистичко-клерикалног духа су просвета и општи културни ниво широких народних слојева јако занемарени. Католицизам се фаворизира на најразноврсније начине. Измењен је у многоме социјални положај становништва и католици, који су до окупације у погледу имућства и образованости стајали на доњој степеници друштвеној дижу се великим напорима земаљске управе и средствима, која даје цело становништво, на највиши социјални положај. Присталице других двеју вера, нарочито православне, сматра и третира босанска управа као грађане другог и трећег реда.

Представљени дух управе осећа се у сваком правцу рада у Босни и Херцеговини. Ја ћу неколико од тих праваца ближе размотрити. При томе се нећу служити проматрањима и проценама појединих личности, јер ма да су она често врло поуздана, може се ипак учинити да су пристрасна. Служићу се искључно званичним извештајима и званичном статистиком, који не дају потпуну слику о многим гранама управе, нарочито не о аграрним приликама и о миграцијама.

1. Фаворизирање католицизма и инфилтрирање босанског становништва страним, поглавито католичким досељеницима види се јасно из званичних статистичких података.

Пре окупације је турска управа предузимала попис али само мушког становништва; осим тога по извештајима католичких парохија било је целокупног католичког становништва на неколико година пред окупацијом око 150—170.000 у границама данашње Босне и Херцеговине. Аустријска управа је извршила три пописа: 1879, 1885 и 1895 године; неразумљиво је зашто после 1895 године није било никаквога пописа становништва. По пописима, извршеним после окупације број становништва по верама био је овакав:

године	мухамеданаца	православних	римокатолика	Јевреја	других
1879	448.613	496.485	209.391	3.426	249
1885	492.710	571.250	265.788	5.805	538
1895	548.632	673.246	334.142	8.213	3.859

Процентуални прираштај становништва Босне и Херцеговине био је по верама овакав:

	Од 1879—1885 г.	Од 1885—1895 г.
Мухамеданци са . .	9·83%	22·30%
Православни „ . .	15·06 „	35·60 „
Римокатолици „ . .	26·93 „	59·58 „
Јевреји са	69·46 „	139·73 „
Други „	116·06 „	1.449·80 „

Католичко становништво расте дакле ненормално брзо, противно православном, а нарочито мухамеданском.

Ако се број укупнога становништва означи са 100, онда су поједине вере у саставу становништва овако учествовале:

године	мухамеданци	православни	католици
1879	38·73	42·88	18·08
1885	36·88	42·76	19·89
1895	34·99	42·94	21·31

Проценат мухамеданаца према целокупном становништву стално опада, проценат православних остаје исти — они стагнирају; јако расте проценат католика; то би рашћење још веће било кад би се поредило католичко становништво пре окупације с резултатом босанске статистике од 1895 г. Још знатније од католика расту Јевреји и други.

Овај се процес показује још јаче у католицизирању вароши, у којима мухамеданци и православни махом стално опадају, а католици, који су искључно странци, не Босанци, затим Јевреји и други странци нагло расту. То се види и из поређења пописа од 1885 и 1895 године.

Имена места	Године 1885				Године 1895			
	Мухамедоваца	Источно-православних	Римокатолика	Осталих вера	Мухамедоваца	Источно-православних	Римокатолика	Осталих вера
Сарајево	60·10	16·87	12·66	10·37	45·06	15·38	28·02	11·54
Мостар	53·89	26·60	18·63	—	48·34	26·98	23·33	—
Бањалука	60·57	19·67	16·62	—	55·46	20·46	21·24	—
Доња Тузла	71·93	14·91	11·06	2·10	58·51	14·15	23·06	4·28
Требиње	43·96	26·40	29·05	—	40·17	21·28	37·31	—

Имена места	Године 1885				Године 1895			
	Мухамедоваца	Источно-православних	Римокатолика	Осталих вера	Мухамедоваца	Источно-православних	Римокатолика	Осталих вера
Бијељина	70·33	22·61	3·05	—	61·93	20·98	11·55	—
Невесиње	69·12	25·56	4·70	—	53·63	34·46	10·62	—
Фоча	76·26	22·28	1·29	0·17	76·70	20·03	2·03	1·24
Бос. Нови	77·01	18·02	4·70	0·27	73·74	18·24	7·59	0·42
Приједор	57·23	39·12	2·45	—	56·05	36·38	6·73	—
Прњавор	56·88	36·29	6·14	0·69	46·41	39·84	11·65	2·10
Бихаћ	69·82	11·98	14·23	—	65·21	12·20	19·22	—
Сребрница	60·69	36·56	2·13	—	55·73	37·33	6·41	—
Зеница	69·83	11·00	15·00	—	57·74	13·89	24·04	—
Коњиц	76·45	9·87	13·16	—	67·16	9·78	22·48	—

Католицизирање вароши странцима католицима види се још у већој мери, кад се упореде статистике за 1879 и 1895 годину (апсолутни бројеви за главне вароши).

Имена места	Године	Мухамедоваца	Православних	Католика	Свега
Сарајево	1895	17.158	5.858	10.672	21.377
	1879	14.848	3.747	698	
Бањалука	1895	7.524	2.775	2.882	9.560
	1879	6.474	1.893	1.006	
Приједор	1895	2.802	1.819	336	4.681
	1879	2.834	1.809	33	

Имена места	Године	Мухамеданаца	Православних	Католика	Свега
Бихаћ	1895	2.571	481	758	
	1879	2.594	258	173	3.097
Доња Тузла	1895	5.984	1.447	2.358	
	1879	3.918	947	237	5.119
Бијељина	1895	5.772	1.955	1.077	
	1879	4.560	1.380	—	6.090
Брчко	1895	2.820	1.616	1.295	
	1879	1.843	919	93	2.901
Травник	1895	2.983	651	2.179	
	1879	3.482	576	1.455	5.887
Јајце	1895	1.644	245	1.982	
	1879	1.545	249	1.431	3.228
Лијевно	1895	2.047	966	1.976	
	1879	2.394	778	1.425	4.597
Зеница	1895	2.440	587	1.016	
	1879	1.718	207	128	2.101
Мостар	1895	6.946	3.877	3.353	
	1879	6.421	3.026	1.366	10.848
Требиње	1895	519	275	482	
	1879	487	200	103	790

Из изложених статистичких података дакле излази ово:

Проценат мухамеданаца се стално смањује.

Проценат православних остаје сталан.

Проценат католика и Јевреја нагло расте.

Истина и мухамеданци и православни расту бројно, али католици расту несразмерно знатније. Због тога католици добијају све већи значај као део целокупнога становништва. Ако би се тај процес рашћења католика наставио у размери као што је растао од окупације до данас, католици би кроз доста кратко време постали релативна већина становништва — оно што су данас православни. Тиме дакле што католици знатније при-

раштају Босна и Херцеговина се католицизирају и инфилтрирањем губе свој данашњи карактер. Врши се дакле процес сличан ономе у Банату, Бачкој, Барањи и осталим областима српскога народа под Аустро-Угарском. Али се нигде тај процес није вршио тако брзо као у Босни и Херцеговини.

Томе процесу није узрок већи природни прираштај католичкога становништва. Српска раса Босне и Херцеговине, без обзира на религије, има подједнак прираштај. У колико има незнатних разлика оне иду у прилог православнима, осим у варошима. Ово су прави узроци католицизирању Босне и Херцеговине:

Инфилтрирање домаћег становништва страним поглавито католичким елементима, који се махом појединачно насељавају као чиновници, трговци, занатлије, радници и ређе земљорадници. Тиме поглавито вароши добијају туђински тип и католицизирају се. Број ових досељеника није могућно тачно утврдити. Али се из босанске статистике бар ово види. На дан пописа, 22 априла 1895 године, било је у Босни и Херцеговини странаца 70.848. Међу њима има 23.295 православних, махом Личана, који су оставили своју сиромашну земљу и населили се у Босни као земљорадници Остало су били католици и нешто Јевреји и други. Досељавање католика и Јевреја више него двапут је јаче од православних. Та размера постаје несразмерно јача, ако се одбије број православних Личана који су се у овом времену случајно у већем броју населили.

Насељавање странаца као земљорадника, поглавито католичких Немаца, затим унијатских Рушњака. Званични извештаји су забележили таква насељавања 1880—1884, затим 1890 године. У тим годинама је насељено 12.460 таквих

странаца и постала су насеља Rudolfsthal, Franzjosefsfeld, Windhorst итд.

Трећи је узрок релативном рашћењу католика *исељавање мухамеданаца и православних, нарочито мухамеданаца*. Босанска статистика не даје податке за оно многобројно исељавање мухамеданаца за време окупације и одмах после окупације. Међутим то је било доба најјачег исељавања и мухамеданског и православног. У већини вароши Старе Србије и Македоније постоје махале тих босанских мухаџира, затим многа села, којих има чак на граници Бугарске. Ја сам знатан део западне Мале Азије могао проћи говорећи српски због босанских мухаџира, којих и тамо има у многим варошима, нарочито Бруси, и селима која су махом нова и зову се често Босна-кеј (босанско село). Босанска статистика даје податке само за доцнија незнатнија исељавања. Тако бележи да је 1881 и 1882 године иселило се „на неких 8000 душа". Даље се „по прилично поузданим подацима" од 1883 до 1905 иселило 32.625 душа. Карактеристично је за тежње и дух босанске управе да се није ниједан католик иселио.

Напослетку, поред ових, има још један узрок који спречава умножавање православног и мухамеданског становништва, нарочито по варошима. Католици су становништво које управа фаворизира и ствара му нарочите услове за зараду и напредовање. То се види по маси мера које почињу од начина како власт третира грађане разних вера, преко дозвола за занате и зараде по варошима, до великих лиферација и концесија, које се дају искључно странцима и католицима, па до постављања државних чиновника. Због несразмерно тежих услова за зараду отежан је живот православних и мухамеданаца

по варошима, они се тамо смањују или имају незнатан прираштај; има доста случајева да се повлаче из вароши у села.

Последњим мерама је у многоме промењен помињати *социјални положај становништва*, и католици, који су до окупације били у сваком погледу најслабији, постају све више први социјални ред. Још се више у том погледу фаворизирају страни католици, који се осим тога, ма какве националности претходно били, прозову Хрватима, јер то управа тражи, то је најлукративније. И том се мером изводи раздвајање делова истога народа, и то је за управу главно, не тежње хрватскога народа. Изазивају се противности у становништву и поглавито помоћу странаца истави се Хрватство и то као противност Српству и као потпора католичко-клерикалног духа Аустро-Угарске.

После признате анексије још више ће ојачати узроци, који изазивају инфилтрирање странцима и католицизирање Босне и Херцеговине. Анектиране, ове земље сасвим губе везу са суседним православним државама и дефинитивно постају део католичке државе. Странци ће се осећати сигурнији, досељавање странаца ће бити јаче, они ће добијати све већи значај. Међутим је врло вероватно да ће ојачати исељавање мухамеданаца и православних.

2. По званичним подацима од 1906 године има у Босни и Херцеговини свега 253 државне основне школе, осим тога 70, које издржавају црквене православне и 31 које издржавају католичке општине. У Србији, која је мања по простору, а већа по становништву, имају 1272 основне школе. Само у четири округа, који су присаједињени Србији после Берлинског Конгреса, има 227 основних школа, скоро онолико исто

колико у Босни и Херцеговини, које су пет пута веће од она четири округа. На последње поређење треба нарочиту пажњу обратити. У Новопазарском Санџаку и осталој Старој Србији, која је под Турском и знатно мања од Босне и Херцеговине, има само српских школа око 240. Познат је велики број школа у Македонији, које припадају грчкој, српској и бугарској народности. По броју школа Босна и Херцеговина се не само не могу поређивати са Србијом и Бугарском, него знатно изостају и иза Старе Србије и Македоније[1]). Многобројним ситним начинима босанска управа омета оснивање и рад православних основних школа.

Исти односи остају кад се пореди број учитеља и буџети основних и других школа. У Србији има 2375 учитеља, а у Босни и Херцеговини 810, и од тога броја више од 200 плаћају црквене школске општине. Србија издаје годишње на основне школе 4,577.110 динара, а у Босни и Херцеговини се на њих троши 1,264.540 круна. У Босни и Херцеговини имају три државне гимназије и једна реалка, а у Србији 20 гимназија и реалака, од којих су 10 пуне, а остале са 4—7 разреда; само у поменута четири округа, које је Србија добила после Берлинског Конгреса, имају четири гимназије и реалке. Даље у Србији имају 4 учитељске, 4 трговачке, ратарске и виноделске и 3 школе за више образовање девојака; затим

---

[1]) Dr. J. M. Baernreither, Mitglied der österr. Delegation написао је непосредно пред објавом анексије једну брошуру (Bosnische Eindrücke. Wien 1908. c. 14) у којој тражи и правда анексију, али је ипак морао ово признати: „Im Schuljahre 1905/6 haben nur 14·33% der schulfähigen Jugend die Elementarschulen besucht. Über 85% der unterrichtsbedürftigen Jugend wächst also ohne jeden Schulunterricht auf. Man kann sich vorstellen, wie gros die Zahl der Analphabeten im Lande ist.“

Универзитет с 80 наставника и око 1000 ученика. На средње и стручне школе и на Универзитет Србија троши преко 2,5 милиуна динара. Босна и Херцеговина немају Универзитета, а на средње и стручне школе се не троши ни половина од онога колико на њих Србија издаје.

Школе у Босни и Херцеговини немају само задатак да дају научна и корисна знања и да дижу ниво опште просвећености. У жалбама које су православни и мухамеданци подносили аустроугарском цару и заједничком министру финансија изнесени су многобројни докази: да се настава предмета удешава према тежњама босанске управе, да у наставном телу несразмерно преоблађују католици и да се на најразноврсније начине фаворизирају католички ученици, док се праве сметње, нарочито православним ученицима. И то је само ради принципа: divide et impera. Несумњиво је да се кроз школске, нарочито средњешколске уџбенике, квари српски народни језик Босне и Херцеговине. То могу и сам потврдити: због изопаченог језика ја сам с тешком муком могао разумети поједина места из тих уџбеника.

Управа клерикално-католичког духа није и не може бити непристрасна према различним босанским верама. Можда нема ниједног сељака у Босни и Херцеговини, који није осетио да је државна управа рђаво расположена према православној цркви. Чиновници централне управе у Сарајеву су католици, скоро искључно нижег образовања, и то је већ довољно да свакоме улије оправдано неповерење о беспристрасном расположењу те управе према разним верама. Одмах после окупације осетиле су се јасне тежње да се дезорганизира православна црква. Аустријски цар је узео себи право да сам поставља православне

митрополите. Земаљска управа у Сарајеву утиче јако на постављање свештеника не само преко митрополитâ, царем постављених, већ и тиме што способност свештеника и сама оцењује, узимајући у обзир његово национално и политичко понашање. Ја немам простора да изложим све шикане и друге неприлике, које се чине према православној цркви. То је у осталом детаљно изложено у цитирана три меморандума, што су их православне општине Босне и Херцеговине подносиле аустријскоме цару.

Противно овоме, на све начине се потпомаже и фаворизира католичка црква, и то нелојално, из општих земаљских средстава, која се за преко $^4/_5$ од православних и мухамеданаца наплаћују. Смисао је рада овај: оно што је католичко то је аустријско, то је и поглавита брига босанске земаљске управе. Из таквога духа потичу многобројне конзеквенце, које су изношене, не само од стране православних и мухамеданаца, и у аустријским делегацијама, већ и у немачким журналима. Позната је католичка пропаганда, коју воде бишофи а која се од земаљске владе толерира. У Frankfurter Zeitung-у, № 286, 1908 године, изнесени су подаци о броју католичких цркава у Босни и Херцеговини пре и после окупације. До окупације их је било само неколико, а сада има преко 200 цркава, 12 манастира за калуђере, 11 за калуђерице, 7 разноврсних католичких завода, 11 гимназија и 800 католичких калуђера, и то језуита, францишканаца и траписта.

3. У Босни и Херцеговини је несразмерно мање урађено на дизању економног стања широких народних слојева но у Србији и Бугарској.

Поменуто је да није решено аграрно питање. Највећи број сеоскога становништва и сада чине

кметови, који немају нимало своје земље. Према званичној статистици има:

Великих поседника	Слободних сељака (који имају своје земље)	Кметова (без имало своје земље)	Полу-кметова (полу-слободни сељаци)
2·13%	33·45%	38·25%	11·26%

Кметови плаћају беговима по правилу $^1/_3$, држави $^1/_{10}$ од приноса земље. Задржан је дакле потпуно турски аграрни систем, онај којим је последњи пут регулисан однос између бегова и кметова 1859 године. Али, док је у турско време десетина наплаћивана у натури, сад се преобраћа у новац, и то врло често по цени која премаша пијачну. Мали чиновници, десетари који процењују десетину, имају од тога известан проценат. Што већа десетина, то већа десетарева награда. Према процени десетине, која је скоро редовно већа но што је у ствари, тражи и бег или ага своју трећину. Осим тога су процене десетине и због тога неправилне што их врше према своме нахођењу мали некултурни чиновници, не ретко поседнути верском мржњом. На последњу неправилност је обратио пажњу и J. M. Baernreither (Op. cit., c. 12). Познато је колико овакав средњевековни систем поседа и порезивања спречава људску активност и колика је препрека да шири народни слојеви дођу до материјалног благостања. Али где је ниво просвећености на онако ниском ступњу као у Босни и Херцеговини, ни слободни и полуслободни сељаци нису по материјалном стању знатно одмакли од кметова. И поред овога су у Босни и Херцеговини уведене све оне порезе, које обично постоје у осталим европским земљама.

После окупације је настао грозничав рад на експлоатисању босанских шума, и сваке године се извози на десетине милиуна круна дрва и грађе; 1907 године извезено је тога 28 милиуна. Мени није ближе познат рад на шумској економији у Босни и Херцеговини, али изгледа да то није рационално експлоатисање шума, када се и после тридесетогодишње експлоатације извози 28 милиуна круна дрва и грађе. Кад се извезе толика количина дрва годишње, је ли могућно толико оголелог земљишта пошумити? Има знатних рударских предузећа, нарочито рудника гвожђа, мангана и угља, затим индустријских предузећа. Те су послове предузеле поједине фирме из Аустро-Угарске, и раде их као у колонијама, где се рђаво ради, експлоататорски, с највећом могућном добити. И радници су махом доведени са стране. Народ није уведен ни у оне послове које уме радити или на које би се могао навићи, и од поменутог, свакојако знатног економског рада, није имао правих користи.

Даље има, као у свакој земљи која се ослободи од турске управе, у томе напретка што су саграђена многа државна здања и државни хотели (последње је специјалитет босанске управе), али је несразмерно више од тога утрошено на војничке и жандармске касарне и на безбројна и разноврсна утврђења, којима је сва земља као мрежом покривена. На последње радове и на многобројну жандармерију, коју управа, као и војску, мора да држи ради своје сигурности, троши се знатан део буџета Босне и Херцеговине.

4. Највише су хваљени ови резултати аустроугарске управе: лична и имовна сигурност и комуникације, нарочито железнице. Обичне сигурности за живот појединаца и имовне сигурности има збиља у Босни и Херцеговини у до-

вољној мери. Али је знатно ограничена не само слобода личности, већ и слобода кретања, нарочито оних православних и мухамеданаца, који су јачега националног осећања или политички енергичнији. Они се не могу слободно кретати ни из места у место у Босни и Херцеговини, много мање изван ових области. Даље због врло разгранате шпијунаже и нетачних или лажних шпијунских извештаја, јако је ограничена и компромитована лична сигурност многобројних појединаца. Због тога има врло много неравноправних и сумњивих грађана.

Највеће је напретке показала управа Босне и Херцеговине у грађењу железница. Наследила је од турске управе само линију Бањалука — Доберлин од 104 km. нормалног колосека. По извештају од 1906 год. босанска управа је направила за 30 година 1232·2 km. железница уског колосека. После штампања овога извештаја довршена је железница уског колосека од Сарајева до српске границе на Вардишту, дугачка 166 km. Већина је ових железничких пруга, као што сам извештај тврди, рађена за војничке потребе, али несумњиво вреде и за трговину и привреду земаљску. Неке пруге су остале поглавито стратегијске, као она од Метковића до Зеленике у Боки Которској, затим пруга од Сарајева до Вардишта.

Признавајући овај железнички напредак морам истаћи, да је то општи напредак који су показале све балканске државе после Берлинског Конгреса. Бугарска је на пр. направила више и рационалнијих железница него Аустрија у Босни и Херцеговини. Србија, која у том погледу није одмах показала знатне напретке и сад их надокнађава, направила је после Берлинског Конгреса ипак 558·8 km. железнице с нормалним колосеком

(1·453 m.), која је само од економског значаја. Све железнице Босне и Херцеговине, које је Аустро-Угарска направила, уског су колосека. Због тога железнице Србије само нормалног колосека више стају него све босанске железнице. Осим тога Србија је направила 270·3 km. железница уског колосека (0·76 m.), а у грађењу су 472·4 km. железница уског колосека. Србија има дакле 826·1 km. готових железница, а са последњима — у грађењу — 1298·5 km.

5.) Признавајући дакле оне напретке, које је аустроугарска управа у Босни и Херцеговини учинила, нарочито што се тиче материјалне културе, морам истаћи да они не стоје ни у каквој размери са гласом, који је о томе по Европи, нарочито по западној Европи, раширен. Вешто организованом рекламом у журналистици и литератури ти су напредци преувеличани. Тврдило се: како су Босна и Херцеговина напредније од и једне балканске земље и како је Аустро-Угарска извршила овде дело цивилизације, коме управо нема равног. Босанска је управа уздигла рекламу до нивоа државне установе. Ниједан важнији турист, а нарочито кореспондент новина, није могао проћи кроз Босну и Херцеговину, а да за то претходно не сазна босанска управа; сваки је на граници дочекиван, стављали су му се на услугу нарочито за то дресирани чиновници босанске владе, који у одређеном смислу обавештавају о земљи и народу. Приређивани су конгреси журналиста са сјајним дочеком и бесплатним путовањима. С великим напором постизано је да су сазивани интернационални конгреси у Сарајеву, као археолошки или као што је била екскурзија геолошког конгреса. Мени је познато да су чланови овога другог конгреса тако дочекивани и сјајно гошћени као нигде у Европи.

Ипак у рекламској литератури о Босни и Херцеговини има писаца од две врсте. Једни су они који хвале господара и управу, која их је бесплатно провела железничким линијама и на фијакерима често са четири коња и снабдела поклонима; то све, као у средњем веку, не плаћају господа из босанске управе, већ плаћа сељак Босне и Херцеговине. О тој мало отменој класи журналиста и других писаца не вреди се даље бавити. Али је за морал нашега доба интересантно забележити, да су такви журналисти и писци у Европи прилично многобројни.

Има и неколико честитих писаца који су се преварили, и мени се чини због овога:

Нису знали српскога језика и нису за то ни с ким долазили у додир осим одређених чиновника и нарочитих људи, који су обучени како треба проводити странце и шта им треба показати.

Нису сами дубље проучавали ни званичне податке, нарочито босанску статистику, већ су по људској навици и тромости радо примали оне податке, које им је босанска влада ставила на расположење; а ја поуздано знам да нема иоле знатнијега путника коме она те податке није нудила.

Али изгледа да је код поменутих честитих писаца ипак био важнији овај психолошки моменат. Из западне Европе се лако и брзо долази у Босну и Херцеговину, у Исток, који је више питореск, него земље европске Турске. Оштроумна управа Босне и Херцеговине сетила се да уведе једну институцију, које иначе нема нигде у Европи; то су тзв. државни, чисти и добро уређени хотели, којих има у свима варошима, чак и у по неком селу. Путници уживају у земљишту ванредне лепоте и Истоку интересантнијем него што је Исток европске Турске, а имају у поменутим

државним хотелима све угодности. То је оно исто осећање које имамо на снежним и дивљим врховима швајцарских Алпа, кад на њима нађемо познате швајцарске хотеле, или оно осећање које човек има кад гледа у кавезима, без опасности, и сасвим комотно, интересантне и опасне животиње. И спонтано смо захвални државној управи која нам је то задовољство приредила.

Сасвим је незнатан број писаца, који су преко свих поменутих вештина видели право стање, бар делимице.

IV

Гарантије или минимуми потребни за живот Србије и Црне Горе

Српски народ Босне и Херцеговине 1874 године дигао се на устанак против турске управе а ради сједињења са Србијом и Црном Гором.

Србија и Црна Гора су 1876 године саме, а 1877-8 године уз Русију водиле рат с Турском.

Обема државицама је допуштено да на Берлинском Конгресу изнесу своје жеље; учествовале су дакле у оној форми у којој су као вазалне могле учествовати. На том конгресу је решавано о њиховој независности и територији и наметнуте су им врло тешке обавезе, и оне су их, можда једине од учесника Берлинског Конгреса, сасвим испуниле.

Последњим чиновима Аустро-Угарске и Бугарске Берлински Уговор је до краја уништен. Ма какав био територијални и економни ред, који је био створен Берлинским Уговором, њега је сад нестало, и у овоме крају Европе мора се новим уговором створити нов ред ствари.

На основи свега тога, Србија и Црна Гора имају и формалног права да протестују против анексије Босне и Херцеговине и да поставе своје захтеве.

Али су управо неодољива њихова стварна права. Оне морају тражити услове за егзистен-

цију и економско развијање, које им Берлински Уговор није дао. Њихова су етнографска права на Босну и Херцеговину несумњива, велика и разликују се од периферијско-националних спорова, који постоје међу данашњим европским државама. Напослетку, Аустро-Угарска није извршила ниједну од погодаба, због којих је од великих сила добила мандат да привремено окупира Босну и Херцеговину. Онај културни напредак, који се види у Босни и Херцеговини, види се бар у истој, махом у већој мери, у Србији и Бугарској. Аустро-Угарска је већ самим тим што сада анектира Босну и Херцеговину признала да њихов положај није дефинитиван и отворила је питање о дефинитивном положају ових српских земаља. Сигнатурне силе Берлинског Уговора имају тек сад да га дефинитивно реше.

То решење треба бар у могућној мери да задовољи осећања правичности и људског морала. Ако се дакле Босна и Херцеговина не могу присајединити Србији и Црној Гори што би једино било правилно, и то због противљења Аустро-Угарске и само Аустро-Угарске, онда им треба бар дати такав међународни положај, да се могу слободно у националном смислу развијати. То би једино тако било могућно, ако им се да аутономија, права аутономија. Иначе ће сама Европа упутити српски народ на пут силе, и он ће употребити прву повољну прилику да тим начином расправља с Аустро-Угарском ово своје највеће национално питање.

Али ма како се сада решило босанско-херцеговачко питање, Србија и Црна Гора имају права тражити да се ослободе безизлазног положаја и оних економских стега, којима их је везао Берлински Уговор. Пала је неподесна и рђава реч о компензацијама, које траже Србија

и Црна Гора. Оне не траже компензације, које могу чинити утисак, као да су две слободне државе вољне да се погађају и да тргују с најбољим делом свога народа. *Оне траже бар најобичније гарантије или минимум територије, који је потребан за њихов живот и развијање.*

Ти се захтеви Србије и Црне Горе могу поделити на две врсте. Једни су територијални а други право на комуникације. И једни и други су образложени тешким географским и економским положајем ових земаља, који је представљен у првом одељку, и који потиче од Берлинског Уговора.

Територијални захтев се тиче једнога појаса земљишта у Босни и Херцеговини, који је на доданој карти обележен. Разлози да се баш тај појас тражи ови су. Њиме би се Србија и Црна Гора, земље једнога истог народа, саставиле у једну политичку целину. Добио би се излаз на Јадранско Море у Суторини. Напослетку би се одвојиле турске области од Аустро-Угарске и било би више изгледа да се спречи даље продирање Аустро-Угарске на Балканско Полуострво.

Тиме се Босни и Херцеговини не чини никаква штета. Оне и без тога задржавају неколике трансверзалне путове који воде на Јадранско Море и који су за њихов економски развитак потребни.

Том би територијалном зоном слив Дрине, који је природна и географска целина, и политички био једноставан припадајући Србији и Црној Гори. Граница би између Босне и ових земаља ишла развођем између Босне и Дрине. Највећи део те области, *Подриње*, није припадало Босни и у ранијим историјским временима чинило је политичку целину са Србијом или Новопазарским Санџаком, старом Рашком. И у турско

време, до окупације, Подриње је било у толико засебна целина што је чинило санџак Зворник и верски припадало под митрополита у Зворнику. То се види и из списа турскога географа Хаџи-Калфе, који је писао у 17 в. Површина те територијалне зоне, како је на карти обележена, велика је 10.519·8 km². Црној Гори припао би део велики са Спичем 4.773·96 km², а Србији 5.745·84 km². Средња ширина је те зоне око 30 km. На најужем месту би била око 9 km., а на најширем око 60 km. широка. На оном делу зоне, који би припао Србији живи 203.997 становника, од којих су 109.067 православни (53%), а 86.593 муха-меданци (42%), само је 8.337 католика (5%). На делу зоне, који би припао Црној Гори има 113.120 становника, од којих су 59.371 православни (око 53%), 39.773 мухамеданци (39·4%), а 7.443 католици (око 7%). Србији би припале вароши Бијељина, Зворник, Сребрница, Власеница, Рогатица, Вишеград и Чајниче, а Црној Гори Фоча, Гацко, Билеће, Требиње и Невесиње.

На карти обележени појас је најмања и најужа територија, која кад се одузме од Босне ипак садржи природну удољину, којом би се могла створити комуникациона веза између Србије и Црне Горе, затим према Јадранском Мору. За прво може да послужи једино долина Дрине. Друга, важнија комуникација представља помињати стари трговачки друм, по коме се у ранијим историјским временима, у неколико све до окупације, српска трговина кретала према Јадранском Мору. Та комуникација би се најпре могла спровести долином Дрине до Фоче, затим реком Сућеском, којом већ постоји пут. Одатле би преко Поникава прелазила у Гацко. Из Гацкога има друм, с врло мало теренских тешкоћа, који води преко Плане и Билећа за Суторину.

Тај територијални појас или захтеви Србије и Црне Горе имају известан значај и интерес и за остале европске државе. Ако Аустро-Угарска на такве захтеве вољно пристане, онда је тек то врло вероватан знак да су истинита уверавања, која Аустрија и кад осваја, непрекидно даје, да не мисли вршити даља завојевања на Балканском Полуострву.

Али пут од Мокре Горе преко Фоче и Билећа до Суторине није добра веза Србије с Јадранским Морем. Он би био од значаја за Србију само због тога што би водио кроз српску политичку област и осигуравао јој извоз и увоз у тешким временима, нарочито у случају незгода с Турском; иначе комуникација преко Мокре Горе, као што се из карте види, лежи сасвим периферијски, у западном делу Србије, и не може никад постати њена главна комуникациона и транспортна линија.

Због тога Србија мора тражити право на комуникације у Новопазарском Санџаку и Старој Србији до Шар-планине или бар на најглавније комуникације, које кроз те области воде према Јадранском Мору и које су на доданој карти означене. То је на првом месту линија трасиране дунавско-јадранске железнице, која води од Мрдара, на граници Србије, поред Приштине и долином Дрима избија на Медову (Сан Ђовани ди Медуа) и Бар. Као што је познато, то је не само најбољи излаз за Србију на Јадранско Море, јер би било продужење пруге, која иде Моравом, централише сву Србију, скупља све производе њене, већ је то линија светског значаја, јер би везивала Русију, Румунију и доњи Дунав, као најкраћа линија, с Јадранским Морем. Она има ту незгоду, што би при крају око Скадра и доњега Дрима пролазила кроз области насељене

Арбанасима и Арнауташима. Познато је неповерење овога народа према комуникацијама и познато је како се он лако узбуди и да узбудити. Зато су црногорски кругови с правом наглашавали, да би се извођење те пруге могло због арбанаских незгода отегнути и одлагати. Србија можда дуго времена не би могла добити њој неопходно и брзо потребан излаз на Јадранско Море. Због тога је за Србију потребно добити право на грађење још двеју комуникација, које воде кроз области насељене српским народом. Прва таква комуникација ишла би долином Ибра, прелазила у Лим око Плава и Гусиња, затим у Морачу и даље на Бар. Друга би линија била ибарско-морачка, како је на карти означена. Обе пролазе кроз области српскога народа. На обема би се линијама наишло на знатне теренске тешкоће.

Даље је неопходно потребно исправити црногорску границу код Бара. Овде граница између Аустро-Угарске и Црне Горе иде равницом и кроз сам Барски Залив, једна неприродна, управо бесмислена граница, каквих је мало било у историји разграничавања држава, и због такве границе Црна Гора нема у потпуној власти барско пристаниште. Граница се мора тиме исправити што би се Црној Гори морао додати Спич (види карту) који је њена војска пре Берлинског Уговора била заузела и доцније морала уступити Аустро-Угарској.

V

Српски проблем

Можда у Европи нема линије која раздваја такве противности као што је линија што одваја српски народ с једне а аустроугарску монархију или управо остали комплекс аустроугарских земаља и народа с друге стране. Различна су осећања, мишљење и поглед на свет. То је толико различно да Аустро-Угарска, поред вековних додира и веза, није разумела осећања и логику српскога народа. Ово се показује у сталним трењима, несугласицама и антагонизму. Ја нећу овде детаљно представљати ону чудну мешавину од добрих и злих особина, којима се српски народ одликује и које су производ многобројних фактора као патријархалног живота, источњачких утицаја, православне вере, историјско-политичког развитка, јамачно су у неколико и особине расе. Али постоји комплекс јаких особина, које утичу на однос српскога народа према Аустро-Угарској и због којих се он и у оквиру дуалистичке монархије издваја као страно тело.

Нарочито се свака аустријска спољна акција има да бори са жилавошћу и снагом српске расе и њеном несаломљивом тежњом за самосталношћу.

Утврђено је да српски језик у слободној утакмици осваја и шири се. Позната је особита лепота српских народних песама и јачина историјских традиција. И оне су се заједно са српским мелодијама распростирале и освајале. Народ има у себи стваралачког, има ону оштругу духа, која инервира и чини да се стварају новине. Кад су у питању национална осећања и тежње његова је узајамност и отпорна снага врло знатна. Његов инстинкат за самосталношћу је тако јак да код појединаца каткад изгледа антисоцијалан. Најјаче је можда развијен код црногорских отмених невољника. Срби су увек имали своје народне идеале, и, кад су потпадали под туђина, нису као народна маса били у туђој служби. Векови борбе са завојевачем однеговали су у српском народу национални понос и национално јунаштво, и вршена је селекција, које у тој мери није било ни код једнога балканског народа. Кад им се чине националне неправде, они тада осећају у себи нешто што је јаче од њихове снаге и од разлога̂, који им саветују уздржљивост. Морални мотиви су у широкој народној маси по правилу претежнији од материјалних.

Та и друга осећања, мишљење и поглед на свет показују се врло интензивно и у национално-политичком правцу и зато се, у току времена и разних историјских догађаја, развио онај можда непребродив политички антагонизам између српскога народа и Аустро-Угарске. Дуалистичка га монархија и зато не схвата што га у том облику није нашла код осталих својих словенских народа. Аустрија га је појачала католичењем и поунијаћивањем целих крајева и појединаца, која је у ранијим временима вршила, затим многобројним обећањима о аутономији, о самосталности цркве итд., које је у невољи чинила а никад није

одржавала; у широким народним слојевима изазивала је највеће нерасположење тиме што је одузимала најбоље земље за државу или за насељавање колониста.

Врло је чест случај да Србин и прави Аустријанац, разговарајући о националној политици и полазећи од истих премиса, дођу до сасвим супротних резултата. Срби су свом снагом и свим бићем својим представници правог национализма и тежње за својом и југословенском самосталношћу. Само се на слободној националној основи може створити југословенска културна и државна заједница. Због тога не може никаква страна управа наћи у српском народу лојалне поданике. Та дубока психолошка особина и главна политичка црта народне душе осећа се не само у Србији, која је бивала под страним управама, него исто тако у Босни, Херцеговини, Далмацији, Хрватској итд. У најдубљим народним слојевима постоји не само неповерење него често и мржња, дубока, неискорењива мржња према завојевачу. Тежња за самосталношћу није се изгубила ни код појединаца, који су национално попустили. Има у Аустро-Угарској Срба, који су се личном вредношћу и заслугама успели до високих државних положаја. Има других који су то или слично постали једино из врло обичних интереса. И једни и други раде, разуме се, у аустријском смислу. Али код првих, честитијих, има унутрашње борбе између поменуте дубоке психолошке особине и тога што су се стицајем прилика измирили с аустријским југословенским тежњама; то измирење осећају као грех и често због унутрашњих и спољних конфликата живот жалосно заврше. Ако код оних најлошијих, који су се страној управи предали ради користи, скинете све покварене љуске, којима су обавијени и којих може

бити много, искрсне ипак бар искра онога дубоког осећања српског, које душу пече и мира не да.

Православни су дакле у целини упорни, непомирљиви представници тежње за самосталним националним и културним животом и православна вера је етикета, која те тежње најбоље обележава. Али они нису једини то. Те тежње и погледи су напредовали и у последње време добијају све више југословенско обележје, постају тежња за националном и културном самосвојношћу и самосталношћу Јужних Словена. Сада се Аустро-Угарска само донекле може још да послужи југословенским католицима и да од њих прави елеменат своје политике. У Далмацији су увек многи католици били исто тако јаки представници тежње за националном самосталношћу као и православни; у више су прилика из Далмације, која је на мору, чији су становници ширег хоризонта и под утицајем националне талијанске културе, потицали најразумнији погледи за српско-хрватском националном самосталношћу. Поменуто је да су у Хрватској Хрвати и Срби показали да су не само разумели преку потребу да се узајамно трпе, већ и способност да заједнички раде. До народа им је и народне самосталности и културе, не до династичних, клерикалних и туђинских интереса. Без насиља се, изгледа, не може више ни у Хрватској водити стара аустроугарска политика.

Постоји дакле јасно изражена тежња да цео југословенски комплекс од Љубљане и Трста па дубоко до у Македонију чини једну националну целину и развија културу на националној основи. Конфесије се подчињавају националном принципу. А главну масу тога југословенскога комплекса чини српски народ, који, осим тога, заузима и најповољније, али зато и најтеже, географске по-

ложаје, води главну борбу и подноси главне жртве за ту идеју.

Према оним дубоким осећањима и према идеји националне самосталности одавно се јавља као противник завојевачка акција Аустро-Угарске на Балканском Полуострву. То је започело нарочито у 17. веку и до данас се с променљивом срећом наставља. Аустроугарска војска је допирала до Скопља и Косова и морала се повлачити; у два маха је окупирала Србију и морала је напуштати; освојила је Далмацију, Боку и сада Босну и Херцеговину. Основа је те аустроугарске политике ова. Та је монархија са Севера, Истока и Запада опкољена моћним државама и народима, пред којима се морала повлачити и напуштати њихове земље. Ако се сада, ма из каквих мотива, у њој јаве тежње за активном спољном политиком, оне се морају да упуте правцем најмање резистенције, према Југу, у област српскога народа. Врло дуго су ти мотиви били једино династично-војничке амбиције, а сад су оне главни агенс аустријске завојевачке политике. У новије је време скоро стидљиво наглашавано, да су им балканске области потребне и због јачег развитка индустрије, којој требају пијаце; као да су индустрији потребна територијална завојевања и као да се она не би могла много боље и сигурније развијати без познатог отпора и мржње, коју Аустро-Угарска завојевањима против саме себе сеје по целом Балканском Полуострву! Осим тога је одавно задобијала за своје освајачке планове католичке Југословене, тиме што им је стављала у изглед уједињење Југословена, разуме се с клерикално-католичком етикетом. У новије време, пред анексију Босне, почела је давати обећања, да ће место дуализма бити уведен тријализам у монархији,

и да ће ту трећу аутономну целину чинити Југословени. Последња идеја или обећање само је средство за комбатирање српско-хрватског национализма и тежња за југословенском самосталношћу, средство да би се лакше или да би се уопште могла извршити даља завојевања на Балканском Полуострву.

То су, изгледа, мотиви и идеје данашње врло активне аустроугарске спољне политике, о којој писци западне Европе, нарочито Енглеске, држе да јој је главне црте дао аустријски престолонаследник, који је у данашњем заједничком министру спољних послова нашао више ревносног но увиђавног помагача. Они држе да се последњим акцијама о новопазарској железници и анексији Босне враћају традицијама енергичне политике, коју је Андраши, потпомогнут Бизмарком, с много успеха, водио на Берлинском Конгресу. На томе су конгресу Русији, ма да је водила победнички рат, одузети сви плодови победе, док је Аустро-Угарска, не ратујући, добила две велике области, и отворили јој се још лепши изгледи. Сад је Русија у сличном стању, исцрпена ратом и унутра још несрећена; из тих незгода, у којима се налази Русија, треба енергично извући све могуће користи. Русија је, држе аустријски кругови, quantité négligeable и таква ће дуго времена остати. Због тога мисле да се може водити дрска политика без икаквог стварног риска. Аустрија је добила нове снаге и настаје нова сјајна епоха дуалистичке монархије. Ослањају се у земљи поглавито иа демократски клерикализам, који се стално снажи. Потпомажући проглашење бугарске независности и краљевине, Аустро-Угарска то није учинила из љубави да ојача Бугарску, већ је и то мера против Србије; она помаже Бугарску да сигурније спречи тежње

Београда и Цетиња. Енглески писац,[1]) чије сам мисли овде саопштио, држи да Русија није онолико слаба колико су претпоставили аустријски кругови, осим тога она има савезника. Даље је овај писац с необичном интуицијом осетио значај српскога народа и новије југословенске струје, на које је наишла политика завојевања аустро-угарске монархије. Она је узела да решава српско питање, најинтересантнији, најзаплетенији и најопаснији део великог аустријског питања. *Calchas* мисли да су Јужни Словени Ахилова пета хабзбуршке силе.

Има још један, познат узрок, који скоро несвесно гони Аустро-Угарску на завојевања на Балканском Полуострву. Ма да аустријски кругови несумњиво мисле и желе да воде своју самосталну политику на Балкану, они то чине само до извесне мере. Што се великих црта и покрета тиче они у ствари морају да воде политику германства и Немачког Царства. То механички мора тако да буде. Аустрија има на Северу и Западу као суседа велику немачку націју и силно Немачко Царство, огромне националне и економне снаге, које је на Југ гура. Ово тим лакше што је Аустрија састављена из многих народа, који се стално међусобно гложе и боре, што је у њој самој немачки народ најмоћнији и што поглавито он даје културно, у многоме и политичко обележје дуалистичкој монархији. И та претходна мисија, коју је германство пренело на Аусто-Угарску, састоји се у овоме: Аустро-Угарска разгази народе, који дођу под њену власт: изазове борбе међу народима и деловима истога

[1]) Calchas. The Problem of the Near East. The Fortnightly Review. London. November 1908. c. 735.

народа, раслаби национална осећања и инстинкте и где је могућно инфилтрира их Немцима [1]).

Таква политика Аустро-Угарске са свима мотивима и средствима, која су представљена, ступила је у нову фазу живе акције. Почела је новопазарском железницом, затим анексијом Босне и Херцеговине, које су по положају и по вредности и композицији народа кључ за решење српскога проблема. Тиме је започео судар између идеје српско-хрватског национализма и самосталности и аустријске освајачке политике, која је ради раслабљавања Југословена и лакшег продирања истакла идеју клерикално-католичког југословенства. Озбиљност и велику историјску важност овога судара увиђају сада не само Србија, Црна Гора и српски народ, него и већина осталих Јужних Словена.

Сви тешки догађаји, који се у последње време виде на Словенском Југу, само су знаци борбе између ових двеју идеја. У ту групу спада пооштравање описаног несносног режима у Босни, стварање „велеиздајничке" афере и хапшење Срба у масама у Хрватској, употребљавање свих средстава, да се разбије српско-хрватска коалиција, изношење најновијих бескрајно неистинитих вести о Србији [2]) итд. Већ од дужег времена је дакле настала та фатална борба, у којој пате појединци и породице а културно штетује не само и на првом месту српски народ, затим остали Јужни Словени,

---

[1]) Можда је једва потребно поменути да писац не само да није противник високе немачке културе, већ држи да је млади балкански народи, чувајући своје националне особине, треба у свој дубини да проуче и примају.

[2]) Ту методу и њене резултате окарактерисао је особито André Chéradame (L'Europe et la question d'Autriche. Paris. 1901. p. X): „Ces altérations de la vérité, continuées méthodiquement pendant des années produisent des résultats extraordinaires".

већ и сама Аустро-Угарска. Врло знатан део енергије српскога народа одавно је заузет том борбом, а новије генерације се њој поглавито посвећују. Врло мало националне енергије може да се упути на културни рад. Цео културни развитак једнога, несумњиво даровитога народа везан је борбом за самосталан национално-политички опстанак.

Обрнуто сва спољна акција Аустро-Угарске везана је српским народом и српским проблемом. Тиме је сва монархија не само стално ослабљена, већ се излаже опасности, да изазове цео тзв. аустријски проблем. Сад је већ почела да губи симпатије на свима странама, јер су њени освајачки планови постали јасни, затим што је стављала и сад ставља захтеве, који су српском народу мрски али су несимпатични и многим другим државама и народима: да се Србија и Црна Гора не смеју територијално саставити и трудила се и труди се да ове две државице не добију природне границе; у областима српско-хрватскога народа, које држи под својом влашћу, ради један злочест посао: развија верску нетолеранцију и раздваја и отуђује два дела истога народа; тиме је доводила заоштреност и до грађанског рата, као што је било у Загребу у септембру 1902 године. Што показује јаче жеље за завојевањем српскога народа и завојевава га, као сад Босну и Херцеговину, то све већу мржњу против себе изазива. Од политичког завојевања и политичког притиска не само да нема користи, већ има штете у свима правцима— до прављења сметња и спречавања свога властитог извоза. И ако би се десило да одржи или и даље освоји коју земљу српскога народа, она не може никад задобити његову оданост. То насилно заузеће много не вреди и дуго се не држи; бар Аустрија у томе има искуства.

Због представљених дубоких психичких особина српскога народа и несаломљиве тежње за самосталношћу, нема на тој завојевачкој основи ни измирења ни решења. И да освоји српски народ, он ће се због изложених особина опет повољном приликом дићи и основати своју националну државу. Аустро-Угарска би била здравија и јача кад не само не би даље завојевачке нападе на српски народ вршила, већ кад би одвојила од себе и оне делове које сада држи. Остала велика територија дуалистичке монархије, с народима који су се један на други мање више навикли, остала би мирна и осигурана за културни и економски рад. Српски народ, као државна целина, ступио би с дуалистичком монархијом, кад нема освајачких намера, у најинтимније културне и економске везе.

Од јужне немачке границе до Цариграда простире се област мањих народа противно источној, средњој и западној Европи, области великих народа. На оном простору нема још устањених држава и формираних народа. Све је то у стварању, али се сада ствара, и тежње српскога народа за националном целином добиле су у свим његовим деловима прецизан облик. Те идеје не би можда могла зауставити ни једноставнија сила но што је Аустро-Угарска, која и сама мора пролазити кроз нове кризе и процесе, осим данашњих што се у њој врше. Али није вероватно да ће клерикално-династична Аустро-Угарска, с познатом својом бирократијом, с оном сувом полицијском администрацијом, која је представљена (с. 27—29), наићи на хумане и културне путове, о којима сам држао да их треба при крају ове расправе нагласити. Даље, позната је она особина људске природе по којој се често као ствар части појединца или државе постави

оно што им највише шкоди. Зато ће одговорност за догађаје, који ће наступити, пасти само на Аустро-Угарску.

Српски се проблем мора решити силом. Обе српске државице морају се поглавито војно и просветно најживље спремати, одржавати националну енергију у завојеваним деловима српскога народа и прву, иоле повољну, прилику употребити да расправљају српско питање с Аустро-Угарском.

Преглед садржине

страна

Увод 3

I — Географски и економски положај Србије 5

II — Значај Босне и Херцеговине за српски народ . . . 16

III — Дух и смисао аустроугарске управе у Босни . . . 25

IV — Гарантије или минимуми потребни за живот Србије и Црне Горе 46
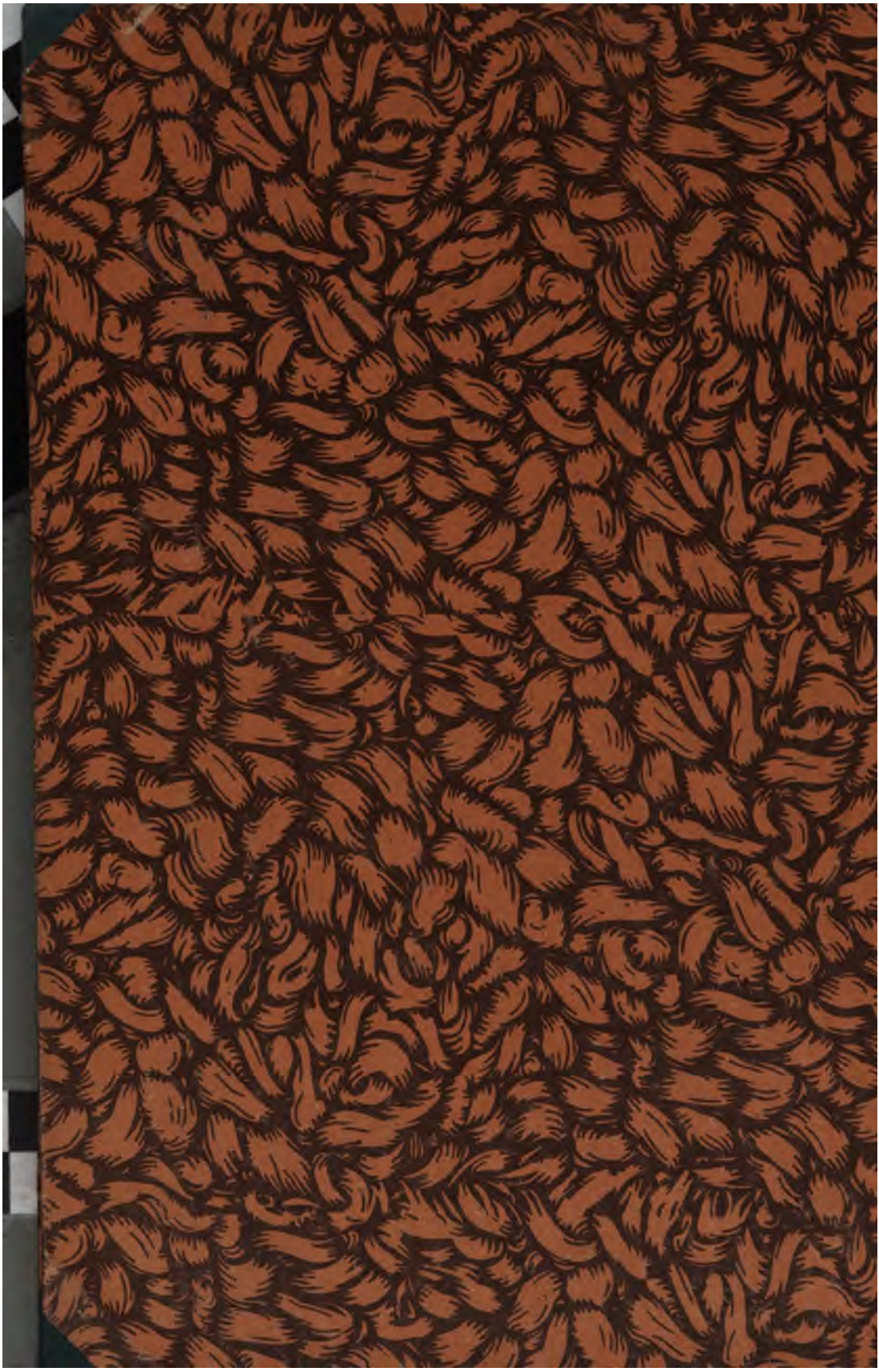
V — Српски проблем 52